

նակցութենէն դուրս հանել Հայերը և Լատինները, բայց Հայք մէկ տարի աշխատեցան Յունաց անիրաւութիւնները հերքելու և յաջողեցան ձեռք բերել իրենց կորուսած իրաւունքը, իսկ Լատինք չյաջողեցան: Հիմարէթի 1228 թուականին Սուլթան Մահմուտի շնորհած կրկին հրովարտականքով Հայք և Յոյնք սեփականատէր եղած են Ս. Կուսի նոյն տաճարին, իսկ Հայոց հետեւակ Դպտինները և Ասորիները հոն կրնան պաշտամունք կատարել, ինչպէս նախորդով յիշած ենք:

Ս. Աստուածածնի տաճարին մէջ Հայոց սեփական տեղերն են. 1.— Ս. Յովսէփայ Գերեզմանը, 2.— Տեպի սենեակը, 3.— Եկեղեցիին արեւմտեան քեր, 4.— Աւագ սեղանը զոր շինել տուած է Հերոս Բ. 1300ին, 5.— Ս. Բարսեղիսիկոսի և Թադէոսի սեղանը:

Ընկերովի սեփականութիւններն են. 1.— Արսափին գաւիթը, զոր Հաննէ (էջ 264) կ'անուանէ Գրունի. 2.— Ս. Աստուածածնի Գերեզմանը. 3.— Չգեսաւորեւո սեղ. 4.— Տաճարին արսափին դուռը. 5.— Լուսաւարի ճեղքաւանը. 6.— Զրհուրը, թէև առջ Հայոց կը պատկանէր: Այս ընկերովի սեփականութիւններուն մէջ Հայք ունին նաև որոշ իրաւունքներ, որ շատ կանուխէն համաձայնութեամբ կանոնադրուած են:

Հոս զանց կ'ընենք նկարագրել այն հայկական իրաւունքները որ կը վերաբերին կանթեղներու, չարաններու եւ ջահներու, պատարագելու կարգին եւ հանդէսներու, նաև աւելածութեան մասին: Անոնց մանրամասնութիւնները ինչպէս նաև ընկերովի սեփականութեանց կանոնադրեալ որոշ իրաւունքները տեսնել «Բովանդակութիւն Ազգ. Սեփականութեանց, ընկերովի իրաւանց, արարողութեանց և սովորութեանց ի Տեօրինակս Ս. Տեղիս» գիրքին մէջ (էջ 73-93):

ՄԿՐՏԻՉ ԵՊՍ. ԱՂԱԽՆՈՒՆԻ

ՆԻՒԼԻԿԻՆՅ ԿԱՐՈՂԻԿՈՍՆԵՐԸ

ԺԳ.

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ Դ. ԱՆԹԷՊԻՍ

1602 Գեղար. ՅՅ. Կիր.— Խ 16621.

Ա.

Ջուղայեցիի աշակերտին և յաջորդին Կենսագրութենէն քանի մը կարեոր գիծեր միայն հասած են միգի, այն ալ տաղին անդին ջրուած, Ձեռագրաց յիշատակարաններուն մէջ. իսկ անոր նկարագրին վրայ անվերապահ գովեստներ արձանագրուած են պատմութեան մէջ:

Յովհաննէս Դ. Անթէպցի, հետեցնելով թէ՛ իր գրածներէն և թէ՛ իր մասին գրուածներէն, եղած է շնորհքով պատրաստուած կրօնաւոր մը: Յովհաննէս կը ներկայանայ պատմութեան մէջ իր շեշտուած հոգեւոր նկարագրով, իբրեւ գիրքի և գրչի մարդ, իբրեւ բազմաշահեղատ ուսուցիչ, իբրեւ զործունեայ առաջնորդ՝ իր պաշտօնին և կեցեցական և վարչական ճիւղերուն մէջ:

Ջուղայեցիի վրայ գրելու առնել մենք տեսնենք արդէն Անթէպցին, որ նախ Հոռոմ դերկուեցաւ կարեւոր պաշտօններով, և յետոյ երուսաղէմի պարտքերուն վճարման աշխատութեան մէջ շատ զործունեայ դեր մը ունեցաւ. նախ Սերաստիոյ թեմին մէջ հանգանակութիւն կատարեց ի նպատակ երուսաղէմի և 500 կարմիր ոսկի ձեռք բերաւ, և յետոյ Ջուղայեցիին դիւքն Նշանակեց պետ ա՛յն պատգամաւորութեան, զոր զրկեց երուսաղէմ, ուր վճարեց Ս. Յակոբին պարտքերը, մաքրագործեց մայրափանքը, կարգ ուկանոն դրաւ հոն, վերադարձաւ Հալէպ և իր զործունէութեան մանրամասն հաշիւը ներկայացուց Ջուղայեցիին, և վերջապէս զգախտութիւնն ունեցաւ իր իսկ ձեռքով հողին յանձնելու մահտարածամի զոհուած իր սիրելի վարդապետին մարմինը:

Չունինք Անթէպցիի մանկութեան ու պատմութեան վրայ տեղեկութիւններ: Եթէ ենթադրութեամբ մը Նշանակել ուղենք թուականը իր ծննդեան, հաւանաբար 1550ին չուրջ պէտք է զեզելիլ, մտածելով որ 50 տարեկանին կաթողիկոսացած ըլլայ իր ուսուցչին պէտ: Միւս կողմէն սակայն Ս. Յակոբի թիւ 516 (582) Ձեռագրի յիշատակարանին մէջ իր իսկ ձեռքով արւած է ընտանեկան տեղեկութիւն մը, որուն համաձայն ինքն Անթէպցի է և իր ծնողքն են Յակոբ և Թամամ. ունեցած է երեք եղբայր, որոնց երկուքը մեռած են տարածամ մահով, իսկ երրորդը, Առաքել, որջ է 1586ին(*):

(*) Անթէպցիի եղբորդի մըն ալ ունի, Պոզոս Վարդապետ, որ բէւ «ի Սոսոյ կարողիկոսաւորեն», բայց անցաւ Էջմիածնի Սահակ Դ. (արքայակից) կա-

Յովհաննէս Դ. թէև ծնած է Անթէպ, բայց իր մանկութենէն սնած և աւսած է Սիւրի կաթողիկոսարանին մէջ, աշակերտելով, ըստ Չամչեանի, նախ Խաչատուր Բ.ի, թերեւ շատ կարճ ժամանակ մը, և յետոյ Զուգայեցեայն՝ երկա՛ր ատեն(*)։ Վասն զի Անթէպցիին կը պարծի իրրեւ աշակերտ Զուգայեցեայն և ոչ թէ Խաչատուր Բ.ի։ Անթէպցիին իր կաթողիկոսութենէն յառաջ շատ գործունեայ կեանք մը ունեցած է, կիլիկիոյ կաթողիկոսարանին մէջ եւ դուրսը, կոչուելով այլեւայլ կարեւոր պաշտօններու։ Ասանց մէջ, ժամանակագրական կարգով, առաջինն է իր Հր-առոմ երթը Զուգայեցիի կողմէն։ Այս վերջնոյն վրայ գրելու ատեն մենք տեսանք թէ վատկեա-նի և կիլիկիոյ կաթողիկոսարանին մէջն քանակ-ցութիւն տեղի կ'ունենար Սիւրիի եպիսկոպոսին միջնորդութեամբ։ Երկրորդ խաղաղ չէր քաղա-քականօրէն, ձորապետներ իրենց հրօսակներով կ'ապստամբէին ամէն կողմ։ Հայ ժողովուրդը մասնաւորապէս կը հարստահարուէր էջմիածի-նէն մինչև Սիւր, Փոքր-Ասիոյ և կիլիկիոյ բոլոր տարածութիւններուն վրայ, քամուելով նիւթա-պէս և բարոյապէս։ Ճէլայիներու բռնութիւն-ներն ու հարստահարութիւնները մա՛նաւանդ

անուարարութի մասնած էին երկիրը։ Քաղաքա-կան այսպիսի պայմաններու մէջ էր երկիրն ու հայ ժողովուրդը, երբ Սիւրիի եպիսկոպոսը հրա-հանգ կ'ստանար Հոռոմէն աշխատելու որ հայ եւ ասորի եկեղեցիները յորդորէ միանալու Հոռոմի եկեղեցեայն հետ։ Մենք այս անցուղարձերը պատկերացուցինք Խաչատուր Բ.ի և Զուգայեցիի վրայ գրելու ատեն, և տեսնք թէ Հայք, իրրեւ պայման, ի՞նչ պատասխան տուին Սիւրիի ե-պիսկոպոսին Հոռոմի եկեղեցեայն հետ միանալու համար։— ամէնէն յառաջ ազատեցէք մեզ, բ-սին, սա՛՛ հարստահարութիւններէն, մնացածը զիւրին է։

Զուգայեցիին, որ Խաչատուր Բ.ի ատենէն և անոր անուանով, շատ մօտէն զբաղած էր միու-թեան խնդրով և քանակցած Սիւրիի եպիսկո-պոսին հետ, կ'ուզէր անմամբ երթալ Հոռոմ եւ ուղղակի տեսակցիլ Պապին հետ միութեան մա-սին, բայց անկարելի եղաւ այդ։ հետեւաբար, իր կաթողիկոսացումէն անմիջապէս ետքը զը-րթիւ, իրեն տեղ Անթէպցիին զրկեց Հոռոմ, Գրի-գոր ԺԳ. Պապին։ Զուգայեցիին այս առթիւ Պա-պին ուղղեալ նամակին մէջ սա՛՛ բառերով կը ներկայացնէ իր պատգամաւորը։— Յովհաննէս եպիսկոպոս իմ եղբայրս է, հասկացող և քարոզող մարդ, պպիկուց մեծցած է պարկեշտ վարքով, հշտաւորի մը նման։— ձորովեցայ ի յնքեղ զիմ եղ-բայր վարդապէս Յովհաննէս եպիսկոպոսն հասկացող եւ բարոզող եւ պարկեշտ վարով եղնութեամբ ի փո-խունց (Պապեան, էջ 369)։

Անթէպցիին այս առթիւ քանի մը հայ պա-տանիներ ալ պիտի դետեղէր Հոռոմի գոյրոցին մէջ և պիտի հակէր հայերէն Աստուածաշունչի տապգրութեան գործին, եթէ Պապը ձեռնարկէր ասոր, պիտի սորվէր նաեւ Նոր Տոմարը։

Ի՞նչ եղաւ ելքը այս պատգամաւորութեան։ — Թէև լուռ է պատմութիւնը այս մասին, բայց հաւանական է որ Անթէպցիին յուսախար եղաւ՝ մօտէն դիտելով մեծահամբաւ Հոռոմի անկոր-ջութիւնը հանգէլ իրենց հեռուներէն տածած յոյսերուն։ Թերեւ իր տարած հայ պատանիներ ընդունուեցան դպրոց, ինքն ալ սորվեցաւ Նոր Տոմարը, բայց ինչպէս որ գիտել տուինք նա-խորդ գլխուն մէջ, հզօրն Հոռոմ հայերէն Աստ-ուածաշունչ մը անգամ չկրցաւ տպագրել՝ կի-լիկիոյ կաթողիկոսը գոհացուցած ըլլալու հա-մար։ Իսկ միութեան վերաբերեալ բանակցու-թիւնները մնացին Սիւրիի եպոս, Լէոնարդոյի ծանօթ տեղեկագրի սահմանին մէջ։

Անշուշտ շատ մեծ լոյս պիտի աւուրէր տեղե-ղեկութիւն մը նոյն ինքն Անթէպցիի գրէն իր պատգամաւորութեան ելքին վրայ, որ թաղուած կը մնայ պատմութեան միութիւններուն մէջ, այնպէս որ ինծի ծանօթ յիշատակարաններու մէջ նոյն իսկ ոեւէ ակնարկութիւն չկայ Անթէպ-ցիի զէպի Հոռոմ ըրած ուղեգրութեան մասին։

Անթէպցիին, իր կաթողիկոսութենէն յառաջ, կատարած երկրորդ պաշտօնն է Սեբաստիոյ մէջ իր ըրած հանգանակութիւնը ի նպաստ երուսա-ղէմի և Զուգայեցիի կողմէն իր առաքուածը եւ

քողիկոսին կողմը, եւ գործակցեցաւ անոր, Թիւր-քիոյ Հայոց համար Մեայ Ս. Կարապէս վանին մէջ կարողիկոսական Գոր արքա մը սեղծելու ծրագրին, հակառակ էջմիածնի։ Այս ծրագիր ձախողեցաւ, Սա-հակ եւ Պողոս չարաչար պատժուեցան Տիարպէլիւ, ե-պարքոս Խոսրով փաշայի աշխատին մէջ եւ մագապու-ապաւեցան մահէն և հաւատարմութենէն։ Սահակ զը-նաց էջմիածին, իսկ Պողոս՝ Կ. Պոլիս, անկից Ռու-մելի «եւ անիս յաւախի իլախաց, եւ կացեալ ժամա-նակս ինչ եւ ապա վախճանեցաւ եւ անդէմ քաղեցաւ» (Մանրամատնութիւնը «ե՛ս Առաքիլ Դաւիթեցի, Դիւս. Ի»)։ Հակառակ Դաւիթեցեայն այս պատմութեան, կիլիկիոյ Սիմոն կարողիկոսը իր առ փիլիպոս կա-թողիկոս ուղղած ծանօթ բուրլին մէջ կ'ամբաստանէ էջմիածնեցիները բռնով թէ «գիտանալ կարողիկոսն եւ զՊողոս վարդապէսն տանկացնել տուի եւ ազգի ազգի չարչարանք ի հաւասոյ ուրացուցի»։

(*) Յիւստակարանի մը մէջ (Տաւեան Յուցակ, էջ 366) ուրիշ Յովհաննէս Անթէպցի մըն ալ կայ, որ կ'ըսէ թէ իննն աւակերտած է Սեբաստացի Աստուածա-սուր վարդապէսին, «հայ հոգեւոր» մը, մաքրափայլ վարով եւ բարեբարոյ բնութեամբ, որ եղած է հաեւ իրեն հոգեւոր ծնողը։ Իսկ Յովհաննէսը կը գրէ 1585 ին, իբրեւ արեղայ, որ ընդօրինակած Սամուէլի Անկեցոյ ժամանակագրութեան յիւստակարանին մէջ։ Եթէ հիշէ է Ռ.Լ.Գ.—1585 թուականը, այդ պարա-գային անհնար է նոյնացնել երկու Անթէպցի Յովհան-նէսները. որովհետեւ Յովհաննէս Դ.ր եպիսկոպոս է 1585 ին եւ Հոռոմ կը դիմուի Զուգայեցի կողմէն, մինչ Սեբաստացի Աստուածասուր վարդապէսին աւա-կետ Յովհաննէսը կը գերկայանայ իբրեւ արեղայ եւ կը գտնուի Սեբաստիոյ մէջ եւ կը գրէ «ճամանաւ եւ կամուսն» Աստուածասուրին եւ անոր յիւստակից։ — յիւստակ ինձ եւ բազմեթախ հոգեւոր ծնաւորս մեռոյ Տէր Աստուածասուր բարոնոյս։

բուստդէմ, պատգամաւորութեան մը գլուխը, պարտքերու վճարման համար:

Այս մասին ալ գրեցինք արդէն երբ պատմեցինք Երուսաղէմի պարտքերը վճարելու համար Զուգայեցիին կազմակերպած համազգային հանգանակութիւնը և ըրած կարգադրութիւնները:

Անթէպոլիս շատ մօտիկ յարաբերութիւն ունեցած է Սերաստիոյ հետ ի նպաստ Երուսաղէմի իր ըրած հանգանակութեան առթիւ այսպէս կը գրէ. — Սոյնպէս եւ ես նուազաւ Յովնանէն վարդապետս Անթէպոլիս, առաջնէն ճորձն (— Զուգայեցոյ) ի Սերաստիոյ եկեալ առ ինն ի Հալապ, ճիշդաբար կարծիք ունիմ Սուրբ Երուսաղէմայ համար:

Այս տողերէն այնպէս կ'ուզեմ հետեւեցնել թէ Անթէպոլիս պաշտօնով մը Սերաստիա կը գտնուի շարունակ, թէ եւ որչա՛ չէ այդ պաշտօնը: Գարահայեցիին երկու յիշատակութիւն ունի Անթէպոլիս մասին, որոնք կ'ուժաւորեն ենթադրութիւնս: Նախ ձգնիկ Յակոբ վարդապետի համար կ'ըսէ թէ Սերաստիա գնաց և հո՛ն աշտոկերտեցաւ Յովհաննէս վարդապետին, որ յետոյ կաթողիկոս եղաւ (Դրնցի. էջ 336): Ապա կը պատմէ զէպ մըն ալ որ կը պատահի Սերաստիոյ Բոգնիկ գիւղին մէջ, և Յովհաննէս կաթողիկոս, այն ատեն զգու վարդապետ, հո՛ն կը գտնուի իսկ զէպ մըն է Կարմիր Աւարանին մականունով վարդապետ Արեղայի մը պատժուիլը Անթէպոլիս ձեռքով: Այս արեղայն, առանց ունենալու պէտք եղած ուսումը եւ առանց ստացած ըլլալու վարդապետական ճշմարիտ գաւազան, իբրեւ վարդապետ կը շրջի եւ կը շահագործէ եղբւր վարդապետութիւնը. այդ հանգամանքով կը մտնէ նաեւ Սերաստիոյ վիճակը և Բոգնիկի մէջ կը հանդիպի Անթէպոլիսին, որ երևան կը հանէ անոր տգիտութիւնը, կը խայտառակէ զայն և իր խիճ ձեռքով կը պատժէ, և վետոյ զայն կը տանի Ս. Նշան վանքը որպէս զի քաղաքային իշխանութեան յանձնէ խորհրդան, բայց վանքին կաթողիկոսին ու սուլտանութեան խնդրանքին վրայ չ'առնէր այդ քայլը, այլ կ'առնէ անոր ձեռքէն ինչ որ ունի և վանքին կուտայ զանոնք, և կը պատուիրէ անոր որ ոեւէ տեղ չ'ներկայանայ իբրեւ վարդապետ և չ'սօսի եկեղեցիներու մէջ. եթէ լսեմ չար համբաւը, կ'սպառնայ Անթէպոլիս, թույլ կ'ուզարկեմ ուր որ ալ գտնուի, և պատժել կուտամ քեզ (Դրնցի. էջ 418-19): Պիտի տեսնենք նաեւ որ Անթէպոլիս Սերաստացի աշակերտներ ալ ունի, որոնք կ'երևի թէ նոյն իսկ Սերաստիայէն սկսելով աշակերտած են իրեն և հետեւած են իր կաթողիկոսութեան ատեն ալ:

Անթէպոլիս Սերաստիոյ հետ ունեցած այս յարաբերութիւնները պատահական չեն թուիր ինձ. պատճառ մը ունեցած է այդ կարեւոր քաղաքին մէջ. թէ եւ չեմ կրնար ճշգրիտ առ այժմ թէ ինչ էր այդ պաշտօնը: Ուսուցիչ՝ էր արդեօք կամ նուիրակ, — իրեւ երկուքը միանգամայն: Աւելի Առաջնորդած է պիտի ըսէի, բայց իր անունը կը պահի Սերաստիոյ Առաջնորդներու գաւազանին մէջ(*): Յայտնի է սակայն որ կա-

րեւոր դիրք մը և պաշտօն մը ունի Անթէպոլիս Սերաստիոյ մէջ:

Բ.

Անցնինք իր կաթողիկոսութեան:

Անթէպոլիս իր իսկ գրչով արձանագրել է ետքը Սերաստիայէն գալը Հալէպ, Երուսաղէմ երթալը, վերադարձը Հալէպ և Զուգայեցիին տարածած մահն ու թաղումը 1601ին (Յուլիս 2), կ'ըսէ. եւ այսպէս զինի ճիշդ ամսոյ եւ ես ելի ի Հալպայ, եկի յԱտանա միսիթարել զաթոռակալ քահանայն եւ զիշխանն Կիլիկիացոյ, որ ոստ Ատանա ժողովեալ էին. (զ)որ եւ զինի քաղմաղիսի միսիթարական քանից, ապա կուտեալ քոյոր քնակիչ քաւառիս ի վերայ իմ թէ մի(?) վասն Աստուծոյ առաջնորդ հայրենի աթոռոյ քո(?) վասն զի եւ ես ի սոյն աթոռս էի վարժեալ ի մանկութենէ. եւ այսպէս հարկիւ արկին զանձն իմ ի լուծս աստուածային եւ հաւանեցուցին կրկին շինութիւն առնել Սուրբ Լուսաւորչի Աթոռոյ. որ եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ քործար զՍուրբ Աշն, այլ սրբութեամբն, հանդիմ ուրախութեամբ եւ ցնձութեամբ, որք եւ էին ընդ իս Ստեփանոս Եպիսկոպոսն Ատանայ եւ Մկրտիչ Եպիսկոպոսն Զէյթընոյ, Սարգիս Եպիսկոպոսն Հաճնոյ, եւ այլ քահանայք եւ իշխանք, զոր քերեալ հասուցար իւր քնական հանգիստն, եւ կարողութեամբն Աստուծոյ, աղօթիւր եւ օրհնութեամբ նստուցին ի հայրապետական աթոռ զնուագեալ եւ զվերջին ժրնունդս եկեղեցոյ, զիս՝ զՅովհաննէս վարդապետս, թվին Ռոմ (— 1601): Որ եւ կարողութեամբն Աստուծոյ, շինութեամբ եւ նորոգութեամբ կատարեցաւ ամենայն ինչ» (Զմմառի Թիւ 331 Զեռագրի յիշատակարանէն):

Իսկ Սիւրի Մաշտոցին մէջ այսպէս յիշատակագրած է իր կաթողիկոսացումը.

— «Ես նուազաւ Յովհաննէս վարդապետս Անթպոլիս շնորհաւ եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ, նստայ աթոռ հայրապետութեան Սրտայ ի մեծ թվին Հայոց Ռոմ(*) զեկտմբ. Հոռոմոց Ի. աւուր կիրակիէն» այսինքն՝ 1602 Գեկտմբեր 20, Կիրակի օր:

Թէ Անթէպոլիս ինչն էր ըրաւ կաթողիկոսանալէ ետքը, ինչպիսի գործերով և խնդիրներով զբաղեցաւ. — այս հարցումներուն ուղղակի պատասխան մը չենք գտնել իր յիշատակարաններուն մէջ, բացի իր սա հաւատումէն թէ «որ եւ կարողութեամբն Աստուծոյ, շինութեամբ եւ նորոգութեամբ կատարեցաւ ամենայն ինչ». այսինքն՝ Սիւրի մայրախանութիւն մէջ նոր չէնք տեսնել և հիշերն ալ նորոգութեան: Սիւս, իբրեւ

(*) Այս բուականը ՌոմԱ (— 1602) պէտք է ըլլայ Ռոմ (— 1601) քս իւր վերեւ գումին եւ քս Զուգայեցիի տապանագրին. վասն զի Զուգայեցի վախճանեցաւ 1601 Յուլիս 2ին, քս Անթէպոլիս, 17 օտիկ կարդիկոսութենէ ետք. ուրեմն 1601 — 17 = 1584, որ նիւզ բուականն է Զուգայեցիի կարդիկոսութեան: Եւ ցանկ որ Զուգայեցիի մահէն ինքզ ամիս ետքը Հալպայէն անցել է Ատանա, քսել է 1601ի Նոյեմբերի մէջ, իսկ կարդիկոս եղաւ ամիս մը ետքը, 1601 Դեկտ. 20ին:

(*) Տե՛ս Պա՛մ. Սերաստիոյ, Անդրեաս Վրդ. Աղեմանգրեանի, Տպ. Վննէիկ, 1911, էջ 168-69:

կաթողիկոսարան, իր մայրավանքով, նշաւակ եղած է ձորապետներու և բռնաւորներու զօրաքաղութիւններուն, ինչպէս նաեւ բնական անխուսափելի ֆեոտաներու, անձրեւի և այլնի հետեւանքով: Աջը և ուրիշ սրբութիւններ Ատանայի մէջ կը պահուին, հարստահարիչներու ձեռքէն ազատելու համար, կաթողիկոսներ ստիպուած են Հալէպ նստիլ, և ի հարկէ այս պայմաններու մէջ, երբ Անթէպցին Սիւ հասաւ կաթողիկոսանալու համար, տեսաւ թէ մայրավանքը պէտք ունէր իր շինարար խնամքին, և բրաւ ինչ որ կարելի էր Հաւանարար իր նամատութիւնէն չէ տուած աւելի մանրամասնութիւն, և բաւականացած է արձանագրելով թէ Աստուծոյ կարողութեամբ ամէն բան եղաւ շինութեան և նորոգութեան կողմէն:

Սակայն ներքին և արտաքին կարեւոր դէպքեր տեղի ունեցան Անթէպցին կաթողիկոսութեան ընթացքին:

Ներքէն՝ ամէնէն կարեւոր դէպքն է Հալէպի մէջ Պետրոս Կարկառեցիին կաթողիկոսացումը. այս դէպքը այնքան կարեւոր է որ թէ՛ Անթէպցին և թէ՛ բոլոր Կիրիկեցիք լըջօրէն զբաղեցան ատով. ո՛չ միայն անոր համար որ կաթողիկոսութիւնը երկուքի կը բաժնուէր այդ կերպով, այլ նաեւ այն պատճառով որ Կարկառեցին աննշան դէմք մը չէր, փամանակին նշանաւոր վարդապետներէն մէկն էր ան, որ աջակից եղած էր Ջուղայեցւոյն, երեսօղէմի հանգանակութեան մէջ, և ինչպէս որ կ'ենթադրենք, բարեկամն էր Անթէպցիին, վերջապէս շնորհքով անձնաւորութիւն մը, որ կ'երկարապահէր և կը տկարացնէր կաթողիկոսական իշխանութիւնը: Խնդիրը կերպով մը կարողադուեցաւ յետոյ՝ Գրիգոր Կեսարացիի միջնորդութեամբ եւ Կարկառեցիին ալ վախճանուեալով վերջացաւ երկպառակութիւնը, ինչպէս որ պիտի տեսնենք յաջորդ գլխին մէջ:

Դուրսէն ալ, զխաղ տուինք արդէն, երկիրը մատնուած էր քաղաքական անիշխանութեան: Ժելալիներէն հրոսակ մը կ'ասպատակէր Ատանան և Սիւսը, տեղացի ձորապետներն ու բռնաւորներն նուազուա ճամար:

Տեսանք թէ Ջուղայեցիի ատեն ձելալիներէն Սաթուրճի Օղլուն կը յարձակէր Ատանայի և Սիւսի վրայ՝ Մոհտի օղլուները նուաճելու և երկիրը կողոպտելու համար:

Իսկ Անթէպցիի ատեն ալ դարձեալ ձելալիներէն Դաւիթն էր որ կը յարձակէր Սիւսի և Ատանայի վրայ նուաճելու համար տեղացի բռնաւորները և կողոպտելու համար երկիրը:

Դաւիթի արշաւանքը, բոտ Անթէպցիի, տեղի կ'ունենայ 1605ին, երբ ինքն, Սիւսի մայրավանքին շինութիւններն ու նորոգութիւնները աւարտելէ հաջորդ, թեմական այցի ելած էր, և այդ միջոցին կը գտնուէր Կեսարիա, ուրկէ կը վերադառնայ Ատանա 1605ի աւագ տօներուն և կը մնայ հոն: Եւ ահա Մեծպահադ երկրորդ շարթուն միջոց Դաւիթ յանկարծ կը հասնի Մամեստիա և անկէջ ալ Ատանա: Ատանացիք կը զիմադրեն Դաւիթին, բայց չեն կրնար յաղթել, երկու կողմէն իրարու

զարնուելով կը հասնին Ատանայի Կարմնայի Գոսթը, ուր Դաւիթ մարտկոցներ կը շինէ և կ'ամրանայ: Լեռնցի զինուորներ, որ Սիւսի վրայ անուանէին, օգնութեան կը հասնին Ատանացիներուն և օր մը առտուն կանուխ կը յարձակին Դաւիթի մարտկոցներուն վրայ, կը ջրուեն զանոնք և կը մատնեն փախուստի Կարմնէն անդին, բայց քաղաքացի (Ատանացի) զօրքեր անխոհմօրէն Սիւսի տներուն հետեւ կ'երթան աւար ընելու ցանկութեամբ, փոխանակ անոնց հետ միացած կըսուելու իշխամիին դէմ, որ օր մը, արեւածագին յետադարձ յարձակում մը կը գործէ կատաղութեամբ, կը զարնէ Սիւսի տները, կ'անցնի գետը, որուն ջուրը շատ քաղաւած էր այդ միջոցին, կը գրաւէ մարտկոցները, և կը մտնէ Պաղլա Միլիմ: Սըր Ծաղկազարդ է, Դաւիթ մինչև երկուշի մտներ քաղաքը, բայց կը մտնէ հետեւելու Աւագ երկուշարքի դէմ, կ'աւել և կ'աւել ամէն կողմ, և կը նստի քաղաքին մեծ հրապարակը (Մայատան): Սիւսի տներ՝ միայն իրենց նշանաւորներէն 80 զոհ կուտան այս կռիւի մէջ, թող աննշանները, կ'ըսէ Անթէպցին, որոնք բազմաթիւ էին:

Ատանայի բոլոր երեւելիները կը լքեն իրենց տուններն ու ասպուածները և կ'ապաւինին միջնաբերդը, Ժողովուրդը անոնց կը հետեւի: Սիւսեցիներն ալ կը մտնեն բերդը, բայց շատեր զուարթ մնան:

Նոյն ինքն Անթէպցին ալ կ'ստիպեն Սիւսեցիք որ բերդ մտնէ, բայց օտ չ'ուզեր, այլ սուրբ Աշերուն և միւս սրբութիւններուն արկղը Ահապան Մհի. Միւնասին հետ կը զրկէ բերդը, և ինքն զուարթ կը մնայ մինչև զիշերուան առաջին պահը՝ շուարուն և լալալին, և օգտուելով կամուրջի Դրան բացուելէն, զի խնամեն Աստուծոյ յուսացեալ, իր աշակերտներուն հետ կ'ենթա Ատանայէն, և մուր Զամբաներով կը հասնի իր աթոռը, Սիւս:

Դաւիթ երեսուն օր կը մնայ Ատանա, կը կողոպտէ քաղաքը. իսկ միջնաբերդը ասպատակուող քրիստոնեաներուն գլխաղին կը կտրէ, կը գանձէ զանոնք և կը հեռանայ մեծ աւարով:

Անթէպցիի կաթողիկոսութեան ընթացքին կատարուած ուրիշ կարեւոր դէպք մըն է նաեւ երեսօղէմի մէջ Պարոնտէր Գրիգորին եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը:

Յիշատակարանի մը համաձայն, զոր տեսեր է Սաւալան, Յովհաննէս 1614ին ալ կուզայ երեսօղէմ, թէ՛ ուխտի և թէ՛ շնորհաւորելու համար Պարոնտէրի եպիսկոպոսութիւնը եւ այս առթիւ մեռն ալ կ'օրհնէ Ս. Յակոբի մէջ: Բայց մեղ կը թուի թէ Անթէպցին աւելի ծանրակշիւ պատճառ մը ունէր երեսօղէմ գալու համար. որովհետեւ ինքն առաջին անգամ չէ որ ուխտի պիտի գար. թերեւ քանի մը անգամ այցելած էր Ս. Յակոբ, և մենք այդ այցելութիւններէն մէկը տեսանք արդէն, երբ Ջուղայեցիի կողմէն զըրկուեցաւ երեսօղէմ պատգամաւորութեան մը զլուրը, պարտքերու վճարման և ներքին կարգադրութեանց համար: Ստոյգ է որ Ջուղայեցիի

առնեն Ս. Յակոբը չունչ առած էր պահ մը, իբրեւ հետեւանք պարտքերու վճարման, բայց յաջորդ տասն տասներկու տարիներու բնթացքին դարձեալ ինկած էր պարտքերու ներքեւ և կացութիւնը աւելի ևս ծանրացած էր, և այս անգամ ալ Բաղիշեցի Մեծն Բարսեղ և Վարագի առաջնորդ Մարտիրոս վարդապետ, Աթանոս կոչուած, ինչպէս նաև Գրիգոր կեսարացի, դարձեալ ազգային հանգանակութեամբ վճարած էին պարտքերը, և Արգաթ կոչուած Դաւիթ եպիսկոպոսին տեղ, որ Սիդոնի եպիսկոպոսի տեղեկագործին մէջ յիշուած չորս գիտուն վարդապետներէն մէկն է, գրած էին Պարոնտէրը, զայն եպիսկոպոս ձեռնադրել տալով նոյն իսկ Ս. Յակոբի մէջ, էջմիածնի Աւետիս կաթողիկոսին, զոր Ձուգայեցի խօսանք, Պարոնտէրին զօրավիշները, իրենց հետ միասին բերած էին երեսնադէմ այս նպատակով:

Պարոնտէրը եպիսկոպոս ձեռնադրելու իրաւունքը Պետրոս Կարկառեցիին էր, որ Հալէպի մէջ կաթողիկոսացած էր, իբրեւ պատրիարք կամ կաթողիկոս երեսնադէմի, ինչպէս որ պիտի տեսնենք Կարկառեցիին վրայ խօսելու առին, բայց սա վախճանած էր 1608ին, որով երկպառակութիւնը ինքնին վերցած, և օրինաւոր կաթողիկոսը, Յովհաննէս Անթէպոյցի, իր աթոռին վրայ էր, և ասոր էր Պարոնտէրը եպիսկոպոս ձեռնադրելու իրաւունքը: Հետեւաբար Աւետիս կաթողիկոսին երեսնադէմ բերելով եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն կատարել տալու նպատակով, հանելուկ մը կը դառնայ. բայց մենք կ'ենթադրենք որ սերտ կապ մը ունի այդ Կարկառեցիին կաթողիկոսացումին հետ, որուն վրայ պիտի խօսինք յաջորդ գլխին մէջ:

Արգ. պահ մը ընդունելով Սաւալանի տեղեկութիւնը, թէ Անթէպոյցիին 1614-ին երեսնադէմ եկած ըլլալ ուխտի և շնորհաւորութեան համար, շատ քանակաւ է եկեղեցիք որ ան եկաւ նաև ցոյց տալու համար որ ինքն է երեսնադէմի վրայ իրաւասութիւն ունեցողը և ո՛չ թէ Աւետիս կաթողիկոս, և ասոր առաջոցը կը համարինք Անթէպոյցիին մեղսորդներ հանդէս կատարելը Ս. Յակոբի մէջ, Աւագ Շարխուն — զփրախտաբար չէ նշանակուած օրը — Չատիկ առթիւ հաւաքուած ուխտաւոր Հայոց մեծ բազմութեան առջև: Ասկա երեսնադէմի աթոռին վրայ իր ունեցած կաթողիկոսական իշխանութեան և իրաւասութեան հանդիսաւոր արտայայտութիւնն էր ըստ մեզ, որով պաշտօնապէս կը հերքուէր Հալէպի մէջ քանի մը տարի յառաջ ստեղծուած երկպառակութիւնը կրթնելով Կարկառեցիին նման նշանաւոր վարդապետի մը անձնական հմայքին և անոր ցաւալի համակերպութեան վրայ:

Միտոնօրհնէքը կաթողիկոսի մը իրաւունքն է, և Անթէպոյցի այդ հաղուսդէպ հանդէսը կը կատարէ երեսնադէմի մէջ, իբրեւ պատրիարք կամ կաթողիկոս երեսնադէմի:

Անթէպոյցիին կատարած մեծահանդէս մեղսորդներ թիւագրանք մը կ'ըլլայ երեսնադէմի Ասորուց եպիսկոպոսին, որ ինքն ալ մեղսորդն է Ս. Յակոբեան Տաճարին մէջ, իր եկե-

ղեցոյն ձէտով, Աւագ ԵՃ. օր, հաւանութեամբ Յովհաննէս կիթլիկ և Դաւիթ և Պարոնտէր Գրիգոր եպիսկոպոսներուն, որոնք անձամբ ալ ներկայ կը գտնուէին այդ հանդէսին (Սաւալան, Ձեռն. էջ 675):

Դարանապոյցին ուրիշ զէպք մըն ալ կը պատմէ Անթէպոյցիի վերաբերութեամբ, ըսելով թէ Գրիգոր կեսարացի, իրեն հետ կ'առնէ Յովհ. կաթողիկոսը, ինչպէս նաև Էրզրումցի Մինաս և Սրսեցի Քացախ կոչուած Մինաս վարդապետները և կը տանի Կ. Պոլիս, Յովհաննէս Խուլի զէմ իր պայքարը շարունակելու համար, բայց Խուլը կը յաջողի պետական ուժով երեքն ալ արաքսել տալ Կ. Պոլսէն: Այս զէպքը պատահեցաւ, Կ'ըսէ Դարանապոյցին, 1613 մայիս 25ին (էջ 180—81):

Սակայն 1611—1621՝ կեսարացիին երկրորդ անգամ պատրիարքութեան շրջանն է. ուրիշ խօսքով, կեսարացիին արդէն Կ. Պոլսի մէջ է 1613ին և տէրը իր աթոռին: Ստոյգ է որ կեսարացիին և Խուլը կոկիւններ ունեցան իրարու հետ, երկուքն ալ ուժով զէմքեր, Խուլը կաթողիկոսմիտ, կեսարացիին թուող հայադաւան, ունէին իրենց զօրաւոր կուսակիցները, երկուքն ալ փոխադարձաբար երեք անգամ ինկան պատրիարքական աթոռէն և դարձեալ եկան. բայց Դարանապոյցիին պատմած զէպքը, իր այդ ձևին մէջ, անհաւանական կը թուի մեզ:

Անթէպոյցիին կրնայ Կ. Պոլիս դադար ըլլալ երկու Մինասներու հետ, որոնցմէ Քացախը արդէն իր աշակերտն էր, որ իր յաջորդն ալ եղաւ, թերեւ իր իսկ թեմական գործերուն համար. կարելի է ըսել նաև որ Անթէպոյցիին ներկայութիւնը Կ. Պոլսի մէջ, իբրեւ ձեռնադրողը և բարեկամը կեսարացիին, հաճելի եղած ըլլալ Խուլի և իր կուսակիցներուն և տեղի տուած ըլլալ այդ տեղի զէպքին. բայց, ամէն պարագայի մէջ, Դարանապոյցիին շփոթ է և 1613 թուականը անյարմար:

Պէտք է միշտ նկատի առնել որ Դարանապոյցին աղուոր խօսք մը չունի կեսարացիին համար, այնպէս որ աններելի անիրաւութիւններ բրած է ան իր պատմութեան մէջ այդ խոշոր զէմքին հանդէպ: Իր կիրքը և ասակութիւնը պատճառ կ'ըլլայ որ Դարանապոյցին միշտ գէշ մեկնէ կեսարացիին վերաբերեալ զէպքերը, և նոյն իսկ լուսթեան զատապարտէ անոր հոյակապ ծառայութիւնը թէ՛ Կիլիկիոյ աթոռին և թէ՛ երեսնադէմի պարտուց վճարման գործին մէջ:

Առ այժմ ասկէ աւելի տեղեկութիւններ չունինք Անթէպոյցիի 19 տարուան կաթողիկոսական գործունէութեան նկատմամբ:

Կ'անցնինք իր մահուան, որ տեղի է ունեցիր եղբրական պարագաներու մէջ, ըստ Դարանապոյցիի պատմութեան: Անթէպոյցիին դարձեալ Ատանա եկած է 1621ին, ուսկից Սիւս վերադառնալու առնել, իր աշակերտներուն հետ, ճամբան կը հրահանգանայ, կ'իջեցնեն զինքն հիւղ մը, ուր անմիջապէս կ'աւանդէ հոգին իր մարմինը, ջուրի վրայ, կը տանին Սիւս. ճամբան զիմացէն եկող քանի մը ձիաւոր զինուորներ տեսնելու որ

իրբիւ թէ «հուր կու բորբոքի եղեր ի վերայ գիւ մարմնոյն»։ և երբ մօտ կուգան յուզարկաւորեն՝ բուն, կ'ըսեն, ինչո՞ւ պահեցիր կրակը, անկից տուէր մեզի որ ծուխ քաշենք։ Լանդուցեալին աշակերտները չեն հասկըցեր թէ ի՞նչ կ'ըսեն այդ ձրաւորներ, քանի որ իրենք կրակ չունէին։ Բայց անոնք շարունակելով ճամբան, մերթ Եւր մերթ իրենց ետեւ կը դառնան և կը տեսնեն եղեր կրակը, և Ասանա հասնելէ ետքն ալ համբաւեր են իրենց տեսած երեւոյթը, նոյն խիկ հետաքրքրեր են Ասանայի փաշան։

Դարանաղցի այս պատմութիւնը լսեր է կիրակոս անուն արեւոյէ մը, որ աշակերտած է Անթէպոյիին և Ասանայէն Սիս գացող աշակերտներէն մէկն ալ ան եղած է։

Վերջապէս մարմինը կը տանին Սիս և կը թաղեն, և թաղման ատեն ալ երկինք կը սգայ, կը մթննայ, կ'որոտայ, կը փայլատակէ, սաստիկ անձրև մը կը տեղայ, որ շատոնց «չէր եկել»։ Խիստ երաշտ է եղեր երկիրը, երեք գիշեր ու ցորեկ կ'անձրեւէ և աշխարհ կը ծովանայ, այս երեւոյթը կը տեսնեն թէ՛ խաւամներ և թէ՛ քրիստոնեաներ և փառք կուտան Աստուծոյ։

Գրեթէ բառ առ բառ յառաջ բերինք Դարանաղցիին հրաշակերտ պատմութիւնը, պարզապէս մատնանիշ ընելու համար սա իրողութիւնը թէ այս դրոյցներ ուղղակի արդիւնքն են Յովհաննէս Դ-ի բարութեան և սրբութեան, որով նշանաւոր եղած է ան իր բոլոր կեանքին մէջ և նոյն խիկ իր կենդանութեան կոչուած է ԲԱՐԵՅԱՐՈՅ։ Այս մասին դարձեալ Դարանաղցիին է որ կուտայ հետաքրքրական մանրամասնութիւն մը, հետեւին կերպով։

— «Ըստ խոնարհ էր, հեղահողի, ընկերատէր, այցելու և խնամատար որբերու և այրիներու։ Իր ողորմածութեամբը կը նմանէր Յովհաննէս Աղեքսանդրացւոյն, դժբախտարար իր յաջորդները իրեն նման բարեգործութիւն չէին ընել։ Յովհաննէս Դ. այնպէս կը խնամէր Սիսի աղքատներն ու կարօտները որ «չ'որք կուշար, չ'այրին ան կուգայ կ'ընէր, ինչպէս Յօղտէցի Այծեմիսիկի անշունչ մարմինն վրայ կուլային, այնպէս ալ Սիսի աղքատներն ու կարօտները առողջ գերեզմանին վրայ կ'ողբային և կ'ըսէին, «Ելի՛ր, անուշիկ և դիժած հայրիկ և տե՛ս անայցեւունքս և անտէրունչներս, որք մնացինք»։

ձգտաւոր, սրբաւէր, հաւատացեալ, գիտուն, գործունեայ կաթողիկոսի մը նկարագրին ամբողջ պատմութիւնը խտացուած է այս քանի մը պարզ տողերու մէջ, որոնք լիովին կ'արդարացնեն իրեն տրուած ԲԱՐԵՅԱՐՈՅ ստորագիւլին։ Ձեռագիր Մաշտոցի մը մէջ այնպէս յիշատակագրած է Անթէպոյիին մահը։

— «Ի յառաջնորդութեանն սուր ուխտի իմ հոգեւոր հաւու Տէր Մկրտիչ Աբեղիսկապոսին, եւ (ի) նախապետութեանն Տեառն Տէր Յովնանէս կաթողիկոսին, որ վախճանաւ ի յայտն ամի։ Ասուած որոմի իւր հոգւոյն, Ամէն։ Ի քուսթերութեան Հայոց Ռէ» (1621) (*), Բ. Ե.

(*) Այս Մատցը, որ գրուած է Զեքուն ԶԿԴ—1514ին եւ նորոգուած 1621ին, Անթէպոյիին մահուան

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՅՈՐԵԼԵԱՆԸ ԵՐԱՅԵՑԻՈՅ ԲՈԿ

Ա. Յորելեան անունը.

Ինչպէս երբայեւոց քով իւրաքանչիւր Խօթնեակի վերջին օրը Շաբաթ կը կոչուէր, նոյնպէս Խօթնեակ տարիներու վերջինը կը կոչուէր Շաբաթ Տարի։ Եօթը շաբաթ տարիներու վերջին տարին ալ կը յաջորդէր Յորելեանական Տարին։

Յորելեանական տարին կը ծանուցուէր խոյի (նովի) եղջիւրէ շինուած եղջերափողի մը ձայնով։ Եովիլ բառը, որ խոյ կը նշանակէ, համանիշ եղած է նաեւ խոյի եղջիւրին, եղջերափողի ձայնին ու յորելեանական հանդիսարարեան, որուն նշանը կը տրուէր այդ ձայնով։ Այսպէս է որ Քրիստոսեանի մէջ Olifant (փող) բառը կը նշանակէ նաեւ փղը (Eléphant) կամ փղոսկր և կամ ամէկ տեսակ եղջիւրներ։ Եովիլը կը հնչէր Եօթներորդ ամսուն տասներորդ օրը, որ ատեն կը կատարուէր Քաւութեան Տօնը։ Յորելեանական Տարին, սակայն, կը սկսէր տասն օր առաջ, որպէս զի չխանդարուէր Քաւութեան մեծ Տօնին լրջութիւնը Եովիլի պատճառաւ, որ իր հետը բերած ընկերային փոփոխութիւններով խինդ ու խնձիղի շրջան մըն էր։ Ասոր համար է, անշուշտ, որ Հերիւսիմոս բառախաղով մը Yöböl-ը թարգմանած է Jubilum, որ կը նշանակէ գիւղացիներու առանկած ուրախութեամբապաշարներ։

Բ. Յորելեանի պայմանները (Ղևտ. Ին. 8-17. 23-55)։

Յորելեանի տաղին պայմանն էր Սրբապառնորդներ։ Այս սրբապատգանքներն էր դարձաւ երկրագործական աշխատութեանց, որպէսզի գիւրանային Յորելեանական Տարին տեղի ունենալիք փոփոխութիւնները։ Բացի արտերու ինքնարոյս բերքերէն՝ արտօնուած չէր, սովորական տարիներու նման, ուրիշ բերքեր քաղել և ամբարել

սարին, սեփականութիւնն էր Հալեպի Տ. Յարութիւն Բնի. Եսայեանին, որ իմ յուզորանով Ա. Եսայորայ Մատենագործին նուիրեց զայն, 1923 Փետր. 11ին, ուրիշ ձեռագիրներու նեւ, որով ճակատին չեն մեծ Մատենագործին պատճառական քաւամարին ճակ։